

Šlosar, Dušan

Vývoj funkcí slovesného prefixu vz- v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1974-1975, vol. 23-24, iss. A22-23, pp. [37]-42

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100514>

Access Date: 19. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

VÝVOJ FUNKCÍ SLOVESNĚHO PREFIXU VZ- V ČEŠTINĚ

Dosavadní kladné zkušenosti se sledováním vývojových procesů metodou konfrontace jazykového materiálu z textů pocházejících z několika časových rovin (konkrétně textu žaltáře z 13., 15., 16., 18. a 20. století)¹ nás vedou k pokusu sledovat tímto způsobem i vývoj slovesného prefixu *vz-* v historické češtině. Náš dosavadní omezený materiál dává pochopitelně přesvědčivější výsledky u prostředků a postupů značně či aspoň nadprůměrně zastoupených. Prefix *vz-* k takovým prostředkům v současném jazyce nepatří², podle svědectví našeho materiálu však v rané staré češtině (jakož i ve staroslověnštině³) byl velmi častý. V rané verzi našeho výchozího textu (ŽaltWittb) byl vůbec nejčastěji zastoupeným prefixem a ve staroslověnském Žaltáři sinajském byl co do produktivity třetí za prefixy *po-* a *u-*. Tato výrazná změna, jež proběhla během historické doby, upoutala naši pozornost. Pokusíme se nyní objasnit okolnosti, za nichž k tomuto nápadnému úpadku produktivity prefixu *vz-* došlo.

Vz- je prefix (původně i předložka) dávného data vzniku⁴. Už ve staroslověnštině daleko překročil hranice původního významu prostorového „směřování vzhůru“: slovesa vyjadřující fyzický pohyb, u nichž je tato významová modifikace možná, představují jen zlomek z celkové počtu 62 lexikálních jednotek — sloves vytvořených tímto prefixem. Prostorovou modifikaci vidíme u sloves jako *vzvesti*, *vzvrésti*, *vzdvignouti*, *vzložiti*, *vzlešti*, *vznesti* apod. Už tehdy nad tímto původním významem dominovaly významy sekundární, zejména význam „vzplnutí děje“, např. *vzveseliti*, *vzzglagolati*, *vzgorěti se*, *vzgruměti*, *vzdradovati se*, *vzmotiti* aj.; jeho vznik abstrakcí od sloves označujících volný pohyb prostorem, např. *vzletěti*, *vznesti*, je snadno pochopitelný. Je také nasnadě, že se tento význam prolíná s dalším, prostě zdokonavujícím, kterému lze přičíst řadu dalších formací, jako např.: *vzvratiti*, *vzskrésiti* aj. Početní poměr prefigovaných sloves k sekundárním deverbativům obsahujícím týž prefix, tzn. poměr typu *vzvratiti* k typu *vzvraštati*, jenž nám podle našeho přesvědčení může naznačovat stupeň lexikální prázdnoty prefixu, je u prefixu *vz-* v PsSin možno vyjádřit koeficientem 3,8 (na 62 prefigovaných sloves tu připadá 16 sekundárních odvozenin). Průměrný koeficient v PsSin je přitom 2,8, lexikální zatížení prefixu *vz-* se tu tedy jeví jako podprůměrné.

¹ Blíže viz např. v autorově článku *Kmenoslovný vývoj slovesných a-kmenů v češtině*, SPFFBU A 20 (1972), str. 133–142. Tento materiál slouží jako východisko i pro toto naše pozorování.

² Viz V. Šmilauer, *Novočeské tvoření slov*, Praha 1971, str. 168.

³ Viz S. Słoński, *Funkcje prefiksów werbalnych*, Warszawa 1937.

⁴ F. Kopečný, *Etymologický slovník slovanských jazyků, Slova gramatická a zájmena 1*, Praha 1973, str. 276–281.

Podobný stav nacházíme i v raném staročeském textu žaltáře — ŽaltWittb. Celkový počet sloves vytvořených prefixem *uz-* je 77 a tím se tento prostředek stává spolu s prefixem *z-/ze-* nejčastější slovesnou předponou. Z tohoto velkého množství jen čtyři slovesa mají prefix prostorově determinující: *vzdvihnúti se*, *vzhledati*, *vzřítí*||*vzejíti* a *vzvolati*. Mnoho dalších jsou slovesa vyznačující prefixem počátek děje (např. *vzechíteti*, *uzkralovati*, *uzradovati se*, *uzveselíti se*) nebo slovesa s prefixem prostě vidovým (*uzvezati*, *uzchovati*, *uzmnožiti*, *uzvoliti* aj.). Derivovaných nedokonavých protějšků těchto sloves (tj. typu *uzbuzovati*) je v ŽaltWittb doloženo 18; znamená to, že koeficient je 4,2 (proti průměrnému stavu 3,6 v ŽaltWittb). Stav ve Wittb se tedy nijak diametrálně neliší od situace v PsSin.

A přesto zcela překvapivě ve verzi o dvě století mladší, v žaltáři z Bible benátské, vytištěné r. 1506, nacházíme situaci podstatně odlišnou: pouze devět sloves s prefixem *uz-*, označujícím buďto prostorovou determinaci děje (*vzhlednúti*, *vzejíti*, *vstáti*, *vzříteti*, *vzdáti se*), nebo lexikalizovaných (*vzdáti*, *vzieti*). Jen jediné sloveso *uzradovati se* připomíná dřívější nejčastější typ. Těchto devět sloves má protějšky v sedmi nedokonavých verbálních derivátech (typu *uzbuzovati*): koeficient 1,2 je tedy podstatně odlišný jak od dřívějších verzí, tak od průměru žaltáře BiblBen činícího 2,3 prefigovaného slovesa na jednu nedokonavou odvozeninu z prefigovaného slovesa. Tento odlišný koeficient svědčí nesporně o tom, že prefixy zbývajících sloves jsou lexikálně zatíženy v mnohem větší míře, než tomu bylo dříve.

O tom, že poměry v BiblBen nepředstavují pouze jakési náhlé vybočení, nás přesvědčují další verze tohoto textu: v žaltáři Bible kralické je sloves s prefixem *uz-* rovněž pouze 9: *vzejíti*, *vzřítí*, *vzložiti*, *vznéstí*, *vzdáti se*, *vztáhnouti*; *vzděláti*, *vzdychati*, *vzítí*. Nedokonavých odvozenin je tu doloženo 8, koeficient tedy klesá na 1,1.

Také další analyzovaná verze, žaltář z Bible svatováclavské, skýtá jen 10 doložek (v podstatě týchž jako oba texty předchozí), počet sekundárních odvozenin tu klesá na čtyři. Teprve verze soudobá (Zpěvy chrámové ze Šrámkova překladu Písma) přináší sloves s předponou *uz-* znovu poněkud větší počet: celkem 24 formace, veskrze však slovesa nenová, mezi nimiž převládá jednak předponový význam prostorový (*vzdout se*, *vzejít*, *vzhlednout*, *vzlétnout*, *vznést se*, *vzpřímít*, *vzrůst*, *vstát*; *vzepřít se*, *vzpřičít se*), jednak jde o formace lexikalizované (*vzdát se*, *vzít*, *vznítit*, *vzpamatovat se*, *vzpomenout*). Případy s předponou prostě vidovou jsou v naprosté menšině (*vzbudít*, *vzkřísit*, *vztyčít (se)*). Rovněž význam započetí děje je málo zastoupen (*vzkřiknout*, *vzplanout*, *vzrušit*). Nedokonavých odvozenin je zde pouze 7; připadá tedy jedna na 2,4 dokonavé, což je opět méně než průměrný koeficient 3,0 v tomto textu.

Příčinou tohoto netypického vývoje předpony *uz-* je jev, na který upozornil už Trávníček⁵ a jímž se blíže zabývali zejména I. Němec⁶ a F. Kopečný⁷. Inchoativní význam praslovanské předpony *uz-*, vzniklý abstrakcí z původního významu „směřování vzhůru“, způsobil, že přítomní tvary sloves s tímto prefixem se mohly chápat futurálně, avšak nedokonavě: *uzzdrémlyq* = „začnu dřímat“ → „budu dřímat“. Tento nedokonavý futurální význam přítomních forem s prefixem *uz-* se později nutně musel dostat do rozporu s vývojovou tendencí cílicí

⁵ F. Trávníček, *Studie o českém vidu slovesném*, Praha 1923, str. 191–192.

⁶ I. Němec, *Genese slovanského systému vidového*, Praha 1958, str. 73–75.

⁷ F. Kopečný, *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, str. 79–82; *Zur Entstehung der Futurbedeutung beim perfektiven Präsens im Slavischen*, Scandoslavica VIII, 1962, str. 171–181.

k tomu, aby se jako futurum chápal dokonavý (tedy i prefigovaný) prézens, a proto tento způsob vyjadřování futura nakonec ustoupil. Nejstarší naše verze je tedy do jisté míry posledním svědectvím o někdejších poměrech.

Při řešení otázky, u kterých z prefigovaných sloves v ŽaltWittb má prefix nedokonavý futurální význam, kde tedy jde ještě o nevidový prefix *vz-*, není možno opírat se pouze o textovou interpretaci: při překládání z bezvidové latiny se velmi často naskytovaly možnosti obě, tj. chápat text dokonavě, nebo nedokonavě, jako rovnocenné. Nedokonavá platnost je nesporná podle našeho soudu v těchto několika případech: *vzblahaju jménu tvému na věky* (žalm 144); *vzbydlé na věky věkoma* (36); *ktož vzbydlí v stanu tvém* (14); *synove tvých sluh vzbydlé* (101); *uši mají, a neslyšie, chříepi mají a nevzčechňuchajú* (113); *či se vzhněvá na každé dny* (7); *či na věky vzhněváš se na ny?* (84); *ani na věky vzhorí* (102); *i dokudže hříešníci, hospodine, dokudže hříešníci vzchlubie se?* (93); *vzkraluje hospodin na věky* (145); *usta mají, a nevzmluvie, oči mají, a viděti nebudú* (134); *ale jazyk mój celý den vzmyslí pravedlnost tvú* (70); *vztúlajú se po městu* (žalm 58; verš 7, jehož je citovaný úryvek parafrází, má: *túlati se budú po městu*); *na věky se vzveselé i vzpřebýváš v nich* (5); *vzveselé se celý den* (88). Explicitně vyjádřená časová míra nebo jiný kontext dovoluje v těchto případech určit děj slovesa jako nedokonavý, a tudíž předponu *vz-* jako neperfektivizující, pouze futurální.

Na druhé straně je zřejmé, že prefigovaná slovesa, k nimž existují párové nedokonavé odvozeniny, mají nesporně povahu dokonavou. Máme-li tedy v textu ŽaltWittb doloženy derivované formace jako *vzbuzovati*, *vzдалovati (se)*, *vzdobývati*, *vzhlédati*, *vzhirdati* apod., znamená to, že jejich protějšky *vzbuditi*, *vzdáliti (se)*, *vzdobyti*, *vzhlédnutí*, *vzhirděti* a dále *vzejiti*, *vzieti*, *vzkázati*, *vzkusiti*, *vzmirskati*, *vzpověděti*, *vzpychati*, *vstáti*, *vzveličiti (se)*, *vzvésti*, *vzvýšiti* a *vzpěti* jsou v této době slovesy dokonavými.

Futurální nezdokonavující *vz-* se ovšem připínalo pouze k přítomným tvarům. Máme-li doloženu jinou než přítomnou formu, vyplývá z toho na první pohled, že jde o prefix *vz-* se zdokonavujícím významem. Ale I. Němec⁹ ukazuje na příkladu obdobného prefixu *po-*, že v rané staročeské době nemusela být v takových případech dokonalá paradigmatická symetrie, že préteritálním protějškem nedokonavého *pójdú* byl po jistou dobu tvar *pošel jsem* s významem dokonavým. Je tu tedy jistá pravděpodobnost, nikoli však vždy jistota, že jsou dokonavá i slovesa *vzbojovati*, *vzdržádniti*, *vzdvihnúti (se)*, *vzezvati*, *vzhájiti*, *vzhorěti se*, *vzhřimati*, *vzchovati*, *vzchýliti se*, *vzmožiti*, *vzmizati*, *vzněsti se*, *vznúti se* „exardescere“, *vzňúti/vzejiti*, *vzpodtrhnúti*, *vzpolehnúti*, *vzpověděti*, *vzprositi*, *vzpychati*, *vzrydati se*, *vzříhati*, *v(z)smrděti se*, *vzvěděti*, *vzvoléci*, *vzvolati*, *vzvolúti*, *v(z)známíti*. Mezi nimi slovesa s dvojným prefixem, jako např. *vzpodtrhnúti*, *vzpolehnúti*, *vzpověděti*, jsou ovšem dokonavá zcela určitě.

Koexistují tedy v textu ŽaltWittb dvě rozdílné skupiny sloves vytvořených tímž prefixem. Nejméně 20, maximálně snad 44 slovesa, v nichž prefix *vz-* perfektivizuje, a nejméně 13, maximálně 41 sloveso s tímto prefixem ve funkci futurální nepojící se s perfektivizací. Obě konkurující skupiny jsou zastoupeny aspoň řádově stejně — žádná funkce nedominovala výrazně nad druhou. Tato kolize odlišných funkcí téžoh formantu — funkce futurální, přežívající z dávných dob předvidových, a funkce perfektivizační, vlastní většině prefixů od dobudování

⁹ V článku *Staročeské futurum typu pójdú, ponesu v poměru k préteritu*, *Slavia* 31 (1962), str. 27—33.

kategorie vidu — byla nesporně příčinou úpadku jeho produktivity v rané historické době. Téměř odumřely obě kolidující funkce — futurální (ta zcela) a prostě perfektivizační (z podstatné části). K zániku první funkce nepochybně mimoto přispělo i ustálení formy nedokonavého futura, k němuž mezitím došlo. Funkci perfektivizační plní tento prefix samozřejmě dále, avšak v těch případech, kdy perfektivizace zcela dominovala nad významem lexikálním nebo kdy dokonce byla jediná (tzn. kdy šlo o prefix lexikálně prázdný), bylo *vz-* většinou zatlačeno předponami konkurujícími.

Mezi naším materiálem si původní prefix uchovala pouze slovesa *vzbuditi*, *vzdáti*, *vzhlédati*, *vznést se*, *vzejíti*, *vzpomenouti*, *vstáti*. Ve funkci prostě zdokonavující, bez výraznějšího lexikálního zatížení, byl nejčastěji vystřídán předponou *z-/s-*. Tento proces začal velmi záhy, jak ukazují Trávníček⁹ a Gebauer¹⁰ a jak dosvědčuje i náš materiál (např. paralelní typy *vzmodliti se* || *zmodliti se*, *vzbojovati* || *zbojovati*, *vzdrážďiti* || *zdrážďiti* aj. z ŽaltWittb). (Hlavní příčina ovšem není fonetická, jak soudí Gebauer, ani jí není zánik předložky *vz*, což je vysvětlení Trávníčkovo, nýbrž spočívá v systémové podmíněném úpadku prefixu *vz-*) Předpona *vz-* byla vystřídána prefixem *z-* ve formacích *vzdvihnutí*, *vzhrdati*, *vzchváliti*, *vzkvěsti*, *vzpěti*, *vzpravit*, *vzvěděti*, *vzvolati*, *vzvoliti*, *vzpievati* aj.

Ve funkci inchoativní byl perfektivizující prefix *vz-* postupně zatlačován prefixem *roz-*, který mu konkuroval už v ŽaltWittb, srovnej *vzdrážďiti* || *rozdrážďiti*, *vzhněvati se* || *rozhněvati se*, *vzmnožiti* || *rozmnožiti*, *vzpomanúti se* || *rozpomanúti se*, *vzpraviti* || *rozpraviti*. V těchto případech se hned v následující verzi, v Bibl Ben, objevují pouze formace s předponou *roz-* a později přibývají ještě další případy vystřídání staršího prefixu *vz-*: *rozkvěsti*, *roznúti se* (za starší *vznúti se* z ŽaltWittb), *rozploditi*, *rozveseliti se* a *rozzlobiti se*. Významový komponent „započítí děje“ se vyjadřuje také prefixem *za-*. Původně konkuroval prefixu *vz-* menší měrou: z ŽaltWittb jsou doloženy jen paralelní útvary *vzbrěžditi* || *zabrěžditi*, teprve později přibývá *zachtíti*, v BiblKral *zavolati* a další formace se objevují až v současné verzi: *zachtíti*, *zazpívati*.

Ostatní střídající prefixy prostě vidové platnosti se neseskupují ve výraznější skupiny.

A tak i když v novočeské verzi žaltáře nalézáme několik sloves s předponou *vz-*, která nejsou ve verzích starších (většinou jsou však doložena odjinud, snad jen s výjimkou sloves *vzpružiti* a *vztyčiti*), nic to nemění na faktu, že jde o prefix už dlouho, prakticky po celé historické období neproduktivní. Jeho bohaté zastoupení v počátcích historie spisového jazyka je jen reliktem jeho dávnějších funkcí.

Na tomto místě je nezbytné zodpovědět otázku, proč prefix *po-*, zcela obdobných funkcí jako prefix *vz-*, touto kolizí významů neutrpěl a udržel se jako produktivní prostředek ve funkci futurální i ve funkci perfektivizační a lexikálně modifikující. Výchozí situace je velmi podobná: staročeský prefix *po-* kromě významů prostorových a řady sekundárních významů jiných měl také význam „počátku děje“. Svědectvím tohoto významu je např. staročeský tvar *puojde* jako překlad latinského výrazu *coeperit proficisci* (Otc 186b). Tento význam vedl (stejně jako u prefixu *vz-*) k nedokonavému chápání formací typu *ponesu* (svědčí o tom např. staročeský doklad *ponesu bez ustánie kříž tvój* Mat 387b)¹¹. V této funkci se uplatňoval

⁹ F. Trávníček, op. cit. str. 150—153, 155—163, 177—184.

¹⁰ J. Gebauer, *Historická mluvnice česká I*, Praha 1963², str. 435—437.

¹¹ I. Němec, *O slovancké předponě po- slovesné*, *Slavia* 23 (1954), str. 1—22; *Staročeské fu-*

hlavně u sloves označujících fyzický pohyb, protože konkurující inchoativní prefix *vz-* měl u takových sloves výrazný lexikálně modifikující význam „směrování vzhůru“. A právě u mnoha pohybových sloves existovaly nevidové párové opozice vyjadřující protiklad determinovanosti — indeterminovanosti¹², např. *jíti* — *cho-diti*, *vězti* — *voziti*, *hnáti* — *honiti*, *běžeti* — *běhati* apod. Existence těchto dvojic, zděděných už z praslovánštiny, zabránila osudové kolizi obou protichůdných gramatických významů prefixu *po-* (futurálního a perfektivizačního) tím způsobem, že dávala možnost vyjádřit dokonavý význam připojením prefixu k indeterminovanému členu dvojice: existovalo tedy sice imperfektivum *vezu* a imperfektivum *povezu*, ale také imperfektivum *vožu* a k němu perfektivum *povožu*. Tato skutečnost upevnila futurální sufix *po-* právě v době, kdy se jeho konkurent *vz-* stával labilním. Ačkoli takových sloves nebylo mnoho, přesto už v rané staročeské době patrně překračuje futurální prefix *po-* okruh sloves pohybových a uplatňuje se např. u slovesa *dušiti* (*podme duch jeho i potekú vody* ŽaltWittb). Počínaje verzí králickou nedokonavých futur a prefixem *po-* přibývá i mimo oblast sloves označujících fyzický pohyb (např. *potrvá* BiblKral, *povane* BiblVácl). Do těchto okruhů se však rozšířil sekundárně, jak přesvědčivě ukázal F. Kopečný¹³. Oblast sloves pohybových zůstává ovšem hlavní jeho doménou. Zde se jeho produktivita stupňuje hlavně v novější době. Zatímco v rané staré češtině mívají i pohybová slovesa jako *poběžeti*, *potéci*, *povězti* někdy také perfektivní povahu, uvádí Rosa šest pouze imperfektivních futur: *pojedu*, *ponesu*, *povedu*, *povezu*, *povleku*, *postěhují se*; Dobrovský jich nachází devět (*půjdu*, *pojedu*, *povezu*, *poženu*, *ponesu*, *povedu*, *polezu*, *poteku*, *potáhnu*) a dvě nepohybová (*pokvetu*, *porostu*) a Kopečný¹⁴ napočítal nedokonavých futur s prefixem *po-* už 115.

DIE ENTWICKLUNG DER EINSETZENEN DES VERBALPRÄFIXES VZ- IM TSCHECHISCHEN

Der Autor verfolgt die Entwicklung des Verbalpräfixes *vz-*, wobei er methodisch so verfährt, daß er zunächst einmal Querschnitte von fünf Zeitebenen konfrontiert und den zeitlich ältesten Querschnitt mit altkirchenslawischem Material vergleicht. Das Präfix *vz-* gehörte im Frühalttschechischen als auch im Altkirchenslawischen zu den meist gebrauchten Präfixen. Bereits im 15. Jahrhundert kam es jedoch zu seinem schnellen Rückgang und seit dieser Zeit ist das Präfix nur noch ein wenig bedeutsames Mittel. Der Verfasser nimmt an, daß die Ursache dieses Rückgangs in der Kollision von zwei gegensätzlichen Aspektfunktionen dieses Präfixes zu suchen ist. Neben der räumlichen Bedeutung („emporstreben“, bzw. „sich gegen etwas richten“) verzeichnet dieses Präfix auch die Bedeutung des Einsetzens eines Vorgangs wie auch die einfach perfektivierende Funktion; überdies hatte es allerdings die Fähigkeit (ähnlich wie das Präfix *po-*), das imperfektive Futur zu bilden und dies kam auch in zahlreichen Fällen zur Geltung. Die Folge war, daß eine Zeitlang der Typ *vzmysl' u* (imperfektives Futur) mit dem Typ *vzme su se* (perfektives Futur) koexistierte (und kollidierte). Die Kollision wurde durch das Schwinden der beiden kollidierenden Funktionen beseitigt. Seit dieser Zeit war das Präfix *vz-* nicht mehr produktiv und ist aus den früheren Zeiten nur bei den Verben erhalten geblieben, bei denen es eine räumlich

turum typu pójdu, ponesu v poměru k préteritu, Slavia 31 (1962), str. 27—33. Jiný názor zastává A. Bondarko, *K voprosu o glagolach dvizenija v češskom jazyke*, Slavia 30 (1961), str. 527—547.

¹² O tom viz F. Kopečný, *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, str. 46 s., a I. Němec, *Genese slovanického systému vidového*, Praha 1958, str. 21 s. U Němce je uvedena i další literatura.

¹³ F. Kopečný, op. cit. v pozn. 12, str. 49—50.

¹⁴ F. Kopečný, op. cit. v pozn. 12, str. 50.

modifizierende Bedeutung aufweist. Das analoge Präfix *po-* blieb erhalten, weil es bei den Verben der Bewegung ein anderes stammbildendes Hinterland hatte: indetermierte Verben des Typs *nosit*, *voziť*, bei denen das Präfix *po-* eine perfektivierende Funktion erfüllen konnte und auf diese Weise imstande war, Gegenstücke zu den futuralen Imperfektiven des Typs *ponesu*, *povezu* zu bilden.

(Übersetzt von Z. Masářík)